

19-67; Fazl Şelek, "el-Hisbe ve dirâse fi şer'iyeti'l-müctema' ve'd-devle", *el-İctihâd*, sy. 2, Beyrut 1989, s. 15-89; İhsan Sıdkı el-Amed, "Nuşûş tûrâşiyeye hâvle vücûdi muhtesib fi'l-müctema'î'l-Kureşî kâble'l-İslâm", *MMLAÜr.*, XV/41 (1991), s. 55-77; R. P. Buckley, "The Muhtasib", *Arabica*, XXXIX, Leiden 1992, s. 59-117; E. Garcia, "Les Traités de Hisba Andalous: Un Exemple de Matière Médicale et Botanique Populaires", *Arabica*, XLIV, Leiden 1997, s. 76-93; E. V. Zambaur, "Hisbe", *IA*, V/1, s. 540; R. Lévy, "Muhtesib", *a.e.*, VIII, 532-533; Cl. Cahen - M. Talbi, "Hisba", *EP* (Ing.), III, 485-489, 490-491; Manuela Marin, "Shurta", *EP* (Ing.), IX, 511; "Hisbe", *Mu.F.*, XVII, 223-269.

CENGİZ KALLEK

Hint Alt Kıtası. Hint-Pakistan alt kıtasında klasik anlamda hisbe teşkilâtı mevcut değildi ve bunun en önemli sebebi çoğunluğunu gayri müslimlerin oluşturduğu toplum yapısıydı. Şeriatı belli bir dereceye kadar uygulamaya çalışan Balaban, Firûz Şah Tuğluk, İskender-i Lûdî ve Evrengzîb dahil hiçbir hükümdar, ya Hindûlar'ın tepkisinden korktuğu veya siyasi düşüncesinden ötürü şeriatı eksiksiz biçimde uygulamaya teşebbüs etmedi.

İslâm ülkelerinde daha baştan itibaren, her yerleşim merkezine hemen bir muhtesib ve kadı tayin edilmiştir (Utbî, s. 288; Cûzcânî, s. 175). Hindistan'da Balaban (1266-1287), seleflerinin aksine iyi bir yönetim için çok önemli saydığı hisbe teşkilâtını en küçük yerleşim birimlerine dahi götürmeyi ihmal etmedi. İltutmuş'ın da halkı kozmopolit bir nüfustan oluşan birkaç yüz hânelik Ambâla'ya kadı tayin ettiği bilinmektedir (Kâdî Takî Müttakî, s. 2 vd.).

Delhi Sultanlığı döneminde muhtesib-ile kadının işlevleri ve aralarındaki münasebetler İslâm dünyasının merkez bölgelerinden farklı değildi. Sultanlar zaman zaman, muhtesibin yetkilerini aşan köztâdet ve bid'atlarla mücadele için bizzat müdahalelerde bulunmuşlardır. Meselâ Firûz Şah Tuğluk dine aykırı saydığı birçok şeyi yasaklamıştı (*Fütûhât-ı Firûz Şâhî*, s. 6-11). Emîr Hüsrev, Alâeddin Halacî'nin özellikle piyasaya mal sürümünü ve yiyecek fiyatlarını kontrol altında tutan hisbe teşkilâtından sitayişle bahseder. Alâeddin Halacî, toplumun ahlâkını bozan şeyleri ortadan kaldırmadıkça erdemli bir cemiyet oluşturmak için sadece hukukî yaptırımlar uygulamanın yeterli olmayaacağına inanmış ve bu amaçla içki gibi kötü alışkanlıklarla mücadele etmişti. Berenî, Sultan Gıyâseddin Tuğluk Şah'ın hisbe-yi çok iyi uyguladığını belirtir (*Târîh-i Firûz Şâhî*, s. 441). Gıyâseddin Tuğluk Şah'ın

oğlu Muhammed Tuğluk da sarayda ibadetlerin ihmal edilmesini hoş karşılamıyor ve bu yüzden sık sık cezaî müeyyideler uyguluyordu. İhtisab konusunda çok hassas olan hükümdar muhtesiblik görevini bazan kendisi yapar ve müslümanları dinin temel esaslarından imtihan ederdi. Onun zamanında muhtesib çok itibarlı bir memur konumuna yükselmişti (İbn Fazlullah el-Ömerî, s. 32; Kalkaşendî, V, 94). Aynı şekilde İskender-i Lûdî hisbenin uygulanması hususunda çok titiz davranmış ve Firûz Şah Tuğluk'un kadınların türbe ve mezarlıkları ziyaretini yasaklayan fermanına yeniden işlerlik kazandırmıştı. Muhtesibler, özellikle bid'at ve hurafelere karşı bizzat mücadele veren sultanlardan güç alarak bu konuları titizlikle takip ediyorlardı. Dinî konularda hisbe-yi hassasiyetle uygulayan sultanlardan biri de İslâm Şah'tı. Bu hükümdar, bid'at ehli kabul ettiği Seyyid Muhammed Cavn-pûrî'nin takipçisi olan Mehdevîler'e karşı tedbirler almış ve bunlardan Abdullah Ni-yâzî Serhendî'yi had, Şeyh Alâ'yi de ölüm cezasına çarptırmıştı.

Bazı modern tarihçiler, Delhi Sultanlığı devrinde hisbe için bir devlet politikasının bulunduğunu söylemenin teoride doğru olduğunu, fakat uygulamada bunun her zaman gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Berenî de müslümanlara verilen cezaların bazan dinî hükümlere aykırı düşüğünü kaydetmektedir. Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin, kendi zamanında faizin mevcut olduğunu ve taraflar arasında yazılı bir anlaşma yapıldığı takdirde kadının bunu tanımak zorunda kaldığını söylediği rivayet edilir (Habibullah, s. 349). Fakat bunların münferit hadiseler olduğunu belirtmek gerekir.

Şîr Şah'ın ölümünden sonraki kargaşa döneminde hisbe müessesesi çökmüş görünmektedir. Bâbürlü hükümdarları, siyasi sebeplerden dolayı bu kurumu yeniden canlandırmanın uygun olmadığını kabul ettiler. Bununla birlikte Şah Cihan, Gu-cerât bölgesinde bazı Hindûlar'ın müslüman kadınlarla evlendiğini öğrenince bu evliliklerin iptal edilerek kadınların ailelerine verilmesini emretmişti. Hisbenin katı bir şekilde uygulanmasını sağlayan tek Bâbürlü hükümdarı Evrengzîb'dir. Din konusundaki hassasiyetiyle tanınan Evrengzîb ceza kanununa içki ve uyuşturucu kullananlar için özel bir madde koydurmuştu (Ahmad, s. 6-7).

Bâbürlüler'de muhtesib yerine "kût-vâl" adı verilen bir memur istihdam edilmiştir. Görevleri aslında birbirine benze-

yen muhtesib ile kût-vâl arasındaki tek fark muhtesibin her türlü suç veya saldırıyla, kût-vâlin ise daha çok İslâm hukuku ihlalleriyle ilgilenmesiydi.

BİBLİYOGRAFYA :

Utbî, *Târîh-i Yemînî* (trc. J. Reynolds), London 1838, s. 288; Fahreddin Mübârek Şah, *Âdâbü'l-ğarb ve's-şecâ'a*, India Office, nr. 647, vr. 45^a-46^a; Hasan Nizâmî, *Tâcü'l-me'âsir*, A. S. Bazmee Ansari'nin özel koleksiyonu, vr. 85^a; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâşirî*, s. 175; *Siret-i Firûz Şâhî*, Aligarh Âzâd Library, vr. 128, 180; Emîr Hüsrev-i Dihlevî, *Hazâ'inü'l-fütûh* (nşr. S. Muñû'l-Hak), Aligarh 1927, s. 17-19; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (trc. Abdürreşid), Aligarh 1944, s. 32, 38, 52; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî* (nşr. Seyyid Ahmed Han), Kalkûta 1862, s. 35, 41, 72, 285, 441; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Ali el-Muntasir el-Kettânî), Beyrut 1401/1981, bk. İndeks; Firûz Şah Tuğluk, *Fütûhât-ı Firûz Şâhî* (nşr. Abdürreşid), Aligarh 1944, s. 2 vd.; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, V, 94; Aynülmük Mâhrû, *İnşâ-yi Mâhrû* (nşr. Abdürreşid), Lahore 1965, mektup nr. 7; Abdullah, *Târîh-i Dâvûdî* (nşr. Abdürreşid), Aligarh 1954, s. 36-38; Kâdî Takî Müttakî, *Sefernâme*, Bicorn 1909, s. 2 vd.; P. Saran, *The Provincial Government of the Mughals*, Allahabad 1941, s. 381-382, 394, 398-399; M. B. Ahmad, *The Administration of Justice in Mediaeval India*, Aligarh 1941, s. 6-7; I. H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Dehli*, Karachi 1958, s. 162, 164-169; A. B. M. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad 1961, s. 325, 330, 332, 348-350; A. S. Bazmee Ansari, "Sayyid Muḥammad Jawnpûri and his Movement", *IS*, II/1 (1963), s. 41-74.

A. S. BAZMEE ANSARI

Osmanlı Devleti. Osmanlılar'da daha ziyade "ihtisab ağası" veya "ihtisab emini" denilen muhtesib devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kadı tayin edilen her yerde üstlendiği sorumluluklarla onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesib bulunuyordu. İstanbul'da ayrıca şehrin büyüklüğünden dolayı Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarında da birer muhtesib vardı. Muhtesiblerin görev ve yetkileri ihtisab kanunnâmelerinde etraflıca belirtilmiştir. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed devrine (1451-1481) ait İstanbul'un ihtisab kanunnâmesinde, Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun görülüp gözetilmesinde muhtesibin sorumlu olduğuna dair kayıt (Barkan, I/5 [1942], s. 340) bu kişilerin ne kadar geniş yetkilerle donatıldığını göstermektedir. Gerek ilgili kanunnâmelerden gerekse Şevval 884'te (Aralık 1479) Edirne'ye ihtisab ağası tayinine dair bir hükümden anlaşıldığına göre bu görevlilerin bakacakları işler içtimâf, iktisadî, adlî ve dinî alanları kapsıyordu.

Bağlı olduğu kadının emirlerini yerine getiren ihtisab ağası zaman zaman sad-